

УДК [101+177+159.9] (091)

DOI: 10.26565/2226-0994-2020-62-10

Володимир Абашнік

ФІЛОСОФІЯ ТА ПСИХОЛОГІЯ ДЖЕЙМСА МІЛЛЯ (1773–1836) В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФЕДОРА ЗЕЛЕНОГОРСЬКОГО (1839–1908)

Стаття присвячена малодослідженому питанню критичної інтерпретації філософської та психологічної позиції представника шотландської традиції Джеймса Мілля (1773–1836) в університетській філософії, зокрема у творах харківського професора Федора Зеленогорського (1839–1908). Спочатку тут вказано на основні етапи наукового та творчого шляху Федора Зеленогорського, зокрема на його навчання в Казанській духовній академії (1862–1864) і на історико-філологічному факультеті Казанського університету (1864–1868). Далі акцентовано увагу на його науковому стажуванні в 1871–1873 рр. в університетах Німеччини та Швейцарії, де він слухав лекції у таких відомих професорів, як Моріц Дробіш (Ляйпціг), Едуард Целлер (Гейдельберг), Фрідріх Альберт Ланге (Цюрих та Марбург), який був автором праці «Історія матеріалізму та критика його значення в сучасності» (1866). Потім вказано на особливості викладання та публікацій Ф. О. Зеленогорського під час його «Харківського періоду» (1874–1908), де він був спочатку приват-доцентом, потім екстраординарним і ординарним професором філософії. Праці Федора Зеленогорського цього періоду охоплювали три напрямки: 1) антична філософія (Сократ, Платон, Аристотель, Аристип Кіренський); 2) історико-філософські праці з харківської університетської та української філософії (Й. Б. Шада, А. І. Дудрович, М. М. Протопопов, Г. С. Скворода та ін.); 3) логіка, психологія, педагогіка. Серед публікацій останньої групи важливу роль відіграла його докторська дисертація «Про математичний, метафізичний, індуктивний та критичний методи дослідження та доказу» (1877). Важливою працею Федора Зеленогорського була його монографія «Нарис розвитку психології від Декарта до теперішнього часу» (Харків, 1885). Тут він проаналізував відповідні позиції відомих філософів (Декарт, Гоббс, Спіноза, Берклі, Ляйбніц, Локк, Джон Стюарт Мілля), а також менш відомих мислителів (Гліссон, Бонне, Джеймс Мілля). Важливе місце в цьому аналізі посідає критична інтерпретація психологічних поглядів Джеймса Мілля в його двохтомній роботі «Аналіз феноменів людського духу» (1829, 2-е вид. 1869). На думку Федора Зеленогорського, ключову роль відіграла III глава цього твору під назвою «Асоціації ідей», де Джеймс Мілля виступив як представник напрямку асоціативної психології (Давид Гартлі, Томас Браун, Й. Ф. Гербарт, Джон Стюарт Мілля). Також харківський філософ вказав на заслуги Джеймса Мілля при розробці закону причинності у главі «XXIV. Воля» названого твору. Водночас важливою заслугою Федора Зеленогорського була популяризація ідей цього шотландського філософа та психолога, зокрема й завдяки перекладу з англійської мови витягів з названої праці.

Ключові слова: Федір Зеленогорський, харківська університетська філософія, Джеймс Мілля, філософія, психологія, утилітаризм.

Викладання та вивчення філософії в університетах було й залишається важливою складовою підготовки майбутніх філософів і науковців, а університетська філософія навіть попри критику з боку авторитетних філософів (Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше) є певним орієнтиром філософських досліджень взагалі. Дана стаття присвячена окремому аспекту творчості одного з найважливіших представників харківської університетської філософії, професора Федора Зеленогорського, а саме – його інтерпретації філософських і психологічних поглядів шотландського мислителя Джеймса Мілля. *Актуальність* цього питання полягає в тому, що, з одного боку, викладацька діяльність і публікації Ф. О. Зеленогорського виказали важливі впливи наприкінці 19-го та на початку 20-го ст. не лише на університетську філософію у Харкові, але й на філософію в Україні й тодішній Російській імперії. З іншого боку, критичні інтерпретації Ф. О. Зеленогорського психології

© Абашнік В. О., 2020.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

та філософії Джеймса Мілля були одними з перших досліджень в Україні наприкінці 19-го століття й залишаються каноном для історико-філософських досліджень із даної тематики навіть на початку 21-го століття.

У названому контексті *метою* статті є критичний огляд філософських поглядів Ф. О. Зеленогорського в харківських творах і аналіз основних рис його інтерпретації психології та філософії Джеймса Мілля. *Завдання* даної статті полягає, по-перше, у характеристиці філософської позиції Ф. О. Зеленогорського, по-друге, у короткому огляді творчості Джеймса Мілля, і, по-третє, в аналізі інтерпретації Ф. О. Зеленогорського відповідних поглядів Джеймса Мілля. Окремим аспектам вказаної теми було присвячено деякі роботи, зокрема автора даної статті [Abaschnik, 2001; Абашник, 2012; Абашник, 2019], а також стаття новгородських психологів [Стоюхина, Костригин, 2018]. Переважна більшість праць, які присвячені Джеймсу Міллю, написані англійською мовою. Вони здебільшого стосуються його біографії [Vain, 1882], зокрема й невеликі біографічні статті в словниках [Stephen, 1894], та його історичних творів. Деякі роботи були присвячені його педагогічним поглядам [Burston, 2010]. Із новітніх англомовних досліджень слід назвати працю щодо утилітаристської логіки та політичної науки Джеймса Мілля [Loizides, 2019]. Із російськомовних праць про шотландського мислителя можна згадати брошуру «Д. С. Мілля: Його життя та вчено-літературна діяльність» (1892) Михайла Івановича Тугана-Барановського (1865–1919), випускника фізико-математичного (1888) та юридичного (1890) факультетів Харківського університету, який навів деякі дані у першій главі «І. Батько Мілля та його характеристика» [Туган-Барановский, 1892, с. 5–14]. Отже, *ступінь розробки* даної комплексної теми – як щодо філософської та психологічної позиції Федора Зеленогорського, так і щодо психологічної позиції Джеймса Мілля – залишається на початковому рівні, особливо в українській літературі. Тому *новизна* даної статті полягає в першому критичному аналізі інтерпретації Ф. О. Зеленогорського філософської та психологічної позиції Джеймса Мілля.

Федір Зеленогорський спочатку навчався у духовній семінарії Нижнього Новгорода, далі у Казанській духовній академії (1862–1864), а потім на історико-філологічному факультеті Казанського університету (1864–1868). У цей час на формування його філософської позиції виказали впливи праці філософів-слов'янофілів (О. С. Хомяков, І. В. Кірсевський) і представників матеріалістичних напрямків, зокрема відома праця «Сила та матерія» (1855) німецького природознавця Людвіга Бюхнера. У 1868–1870 рр. Ф. О. Зеленогорський був стипендіатом при Казанському університеті та слухав лекції професора М. М. Троїцького, випускника Київської духовної академії [Стоюхина, Костригин, 2018, с. 142]. Під впливом останнього Федір Зеленогорський спочатку стажувався у відомих Санкт-Петербурзьких професорів Ф. Ф. Сідонського та М. І. Владиславлева, а на завершення оприлюднив магістерську дисертацію «Вчення Аристотеля “Про душу” у зв'язку з вченням про неї Сократа та Платона» (1871).

У 1871–1873 рр. Федір Зеленогорський проходив стажування в Німеччині та Швейцарії, де слухав лекції у таких професорів, як М. В. Дробіш (Ляйпціг), який був автором логічних і психологічних праць [Абашник, 2019], Едуард Целлер (Гейдельберг), котрий був відомим фахівцем з античної філософії, та Фрідріх Альберт Ланге (Цюрих), який випустив працю «Історія матеріалізму та критика його значення в сучасності» (1866). Федора Зеленогорського зацікавила у лекціях Ф. А. Ланге критика матеріалізму. Саме тому він слідом за цим професором у 1872 р. переїхав з Цюриху до Марбургу. Тут він не лише продовжує слухати лекції, але й спілкується з іншими учнями Ф. А. Ланге. Серед них був майбутній засновник «Марбурзької школи неокантіанства» Герман Коген (Hermann Cohen, 1842–1918), який у цей час випустив свою працю «Систематичні поняття в до-критичних творах Канта згідно з їх відношенням до критичного ідеалізму» (1872) і захистив її як докторську дисертацію (1873).

Восени 1873 р. Зеленогорський захищає свою вище згадану магістерську працю у Варшавському університеті, після чого вчена рада Харківського університету обирає його приват-доцентом по кафедрі філософії. Під час «Харківського періоду» (1874–1908) Ф. О. Зеленогорський спочатку викладав історію філософії (зокрема античну філософію), психологію та логіку, до яких потім додалися педагогіка та моральна філософія. Отже, він продовжив важливу традицію Харківської університетської філософії – єдності теоретичної і практичної філософії. Серед особливостей викладання та вивчення філософських дисциплін цього часу було те, що студенти повинні були читати тексти Платона і Аристотеля в оригіналі, що вимагало високого рівня знань грецької мови. У 1878 р. в Московському університеті Ф. О. Зеленогорський захистив докторську дисертацію «Про математичний, метафізичний, індуктивний та критичний методи дослідження та доказу» (1877), після чого він був екстраординарним, з 1882 р. ординарним, а з 1899 р. до кінця життя заслуженим ординарним професором філософії Харківського університету.

Праці Ф. О. Зеленогорського можна класифікувати в трьох напрямках: 1) антична філософія; 2) історико-філософські праці з харківської університетської філософії та української філософії; 3) логіка, психологія, педагогіка. Деякі з них він публікував у відомому харківському релігійно-філософському часопису «Віра і Розум», який виходив у 1884–1917 рр. Зокрема це були статті «Циніки (психологічний, моральний та соціальний етнос)» (1891) і «Аристип Кіренський, засновник гедонізму» (1892). У першій праці автор дослідив маловідому на той час сторінку цинічної (кінічної) школи – погляди її засновника Антисфена, позиція якого сформувалася під впливом Сократа і Горгія. Зокрема, тут Ф. О. Зеленогорський виступив проти деяких висновків і тез свого гейдельберзького вчителя Едуарда Целлера, котрий порівнював погляди циніків (кініків) з релігійно-містичними вченнями середньовічних ченців. Натомість харківський професор вказує, що явище циніків (кініків) було соціальним. У другій праці Зеленогорський також аналізував маловідому тему античної філософії та вказував на співвідношення гедонізму і евдемонізму у давньогрецькій філософії [Стоюхина, Костригин, 2018, с. 148].

У рамках другої групи праць заслуговують уваги статті Ф. О. Зеленогорського про харківських професорів-філософів (Шад, Дударович, Чанов, Протопопов) у збірці з історії факультету, а також три його статті: «Ив. Г. Шад», «Ив. Г. Шад. Institutiones juris naturae», «Ив. Г. Шад, бывший проф. философии в Харьковском университете», де Ф. О. Зеленогорський вперше у вітчизняній літературі виклав окремі аспекти поглядів Й. Б. Шада, зокрема щодо природного права, натурфілософії та його критику філософії Канта. До цієї групи праць слід зарахувати також дослідження Ф. О. Зеленогорського щодо творчості Г. С. Сковороди. Саме вони слугували поштовхом для подальших досліджень філософських аспектів творів українського класика [Абашник, 2016].

Серед харківських праць третього напрямку Ф. О. Зеленогорського в логічному відношенні важливою була його монографія «Про математичний, метафізичний, індуктивний та критичний методи дослідження та доказу» (1877), де автор ґрунтовно проаналізував наступні питання: загальні риси виникнення логіки та її співвідношення з іншими науками, геометричний метод, метафізичний метод, логіка Аристотеля, індуктивний метод, Декарт і його школа, Ньютон і Локк, критичний метод, спостереження та досвід. У рамках розгляду «критичного методу» Ф. О. Зеленогорський зупинився на відповідних поглядах Гоббса, Локка, Юма та вказував на особливі заслуги Томаса Гоббса в його праці «Обчислювання, або логіка» (*Computatio sive Logica*) щодо визначення синтетичного та аналітичного методів. Водночас він вперше переклав великі цитати й цілі уривки з латинських та англійських текстів Томаса Гоббса та інших авторів.

Деякі результати щодо названого оригінального розуміння «критичної філософії» Ф. О. Зеленогорський використовує у своїй наступній важливій праці – «Нарис розвитку психології від Декарта до теперішнього часу» (1885). У своїй передмові він тут вказує на вплив природничих наук на філософські науки та пише: «Історичне вивчення

філософських наук привело нас до того переконання, що їх розвиток йшов пліч о пліч з розвитком природничих наук і в залежності від останніх» [Зеленогорський, 1885, с. ІІ]. Отже, харківський філософ не лише виказував чіткі симпатії, але й слідував традиції англійського емпіризму (Френсіс Бекон, Джон Локк) у ключових філософських питаннях [Стоюхина, Костригин, 2018, с. 153].

У праці «Нарис розвитку психології від Декарта до теперішнього часу» (1885) Федір Зеленогорський проаналізував відповідні позиції з психології відомих філософських авторів (Декарт, Гоббс, Спіноза, Берклі, Ляйбніц, Локк, Джон Стюарт Мілль), а також менш відомих мислителів (Гліссон, Бонне, Джеймс Мілль). Водночас він вперше переклав великі уривки з праць названих та інших авторів. У змістовному сенсі харківський філософ протиставляв «дуалізм» Декарта «монізму» Ляйбніця у психології. Причому він також наголошував, що «дуалізм» Канта пізніше став поверненням до позиції Декарта; до обох цих філософів Федір Зеленогорський відносився досить критично, натомість він симпатизував позиціям представників англійсько-шотландської «емпіричної школи» [Зеленогорський, 1885, с. 178], серед яких також був Джеймс Мілль.

Джеймс Мілль (James Mill, шотланд. Milne, 1773–1836) більш відомий як батько знаменитого британського мислителя Джона Стюарта Мілля (1806–1873), хоча він сам був свого часу досить знаним шотландським і британським істориком, богословом, економістом, психологом та філософом. З 1790 р. він навчався в університеті Единбурга, де вивчав історію, філософію та богослов'я, потім був деякий час священиком у Шотландії. У 1802 р. Джеймс Мілль переїхав до Лондону, де працював співробітником у різних часописах, зокрема в «British Review», «Westminster Review». Його найвідомішими творами в цей час були «Історія Британської Індії» (1817) у трьох томах [McInerney, 2008] та «Елементи політичної економії» (1821). Тут слід згадати, що німецький переклад останньої праці вийшов у 1824 р. за редакцією та з доповненнями відомого філософа та політеконома Людвіга Генріха Якоба (1759–1827), який у 1807–1809 рр. був професором Харківського університету [Abashnik, 2016].

Джеймс Мілль також писав статті для «Encyclopaedia Britannica» з філософської, політичної та юридичної тематики. Приміром, йому належали статті «уряд» (Government) у виданні 1820 р. та «свобода преси» (Liberty of the Press) у вказаному виданні за 1825 р., які широко дискутувалися британською науковою спільнотою, і які належать до важливих текстів з вказаної тематики [Stephen, 1894]. У 1807 р. він познайомився з засновником утилітаризму Єремією Бентамом, який виказав впливи на його наукові та політичні погляди. Саме в дусі утилітаризму Джеймс Мілль написав свої філософські та психологічні твори «Аналіз феноменів людського духу» (1829) у двох томах [Mill, 1829a; Mill, 1829b] і «Принципи толерантності» (1837), які вийшли вже після його смерті [Mill, 1837].

Двохтомна робота під назвою «Analysis of the phenomena of the human mind», якій присвятив свою критичну інтерпретацію Федір Зеленогорський, вийшла другим виданням у 1869 р. під редакцією Джона Стюарта Мілля, сина шотландського мислителя. Вказана праця складається з 25 глав, причому тринадцять глав поміщені у першому томі та дванадцять глав у другому томі. Тематично перший том охоплює такі питання, як відчуття, ідеї, асоціації ідей, свідомість, уявлення, класифікації, абстракції, пам'ять, очевидність, віра та її різновиди тощо [Mill, 1869a]. У другому томі Джеймс Мілль проаналізував такі питання, як рефлексія, відмінності між інтелектуальними та активними здібностями, мотиви, інтенція, воля тощо [Mill, 1869b].

Саме завдяки цій двухтомній праці Джеймс Мілль вважається одним із важливих представників ідеалістичного напрямку асоціативної психології (Давид Гартлі, Томас Браун, Й. Ф. Гербарт, Джон Стюарт Мілль, Олександр Бен), у центрі уваги яких були елементарні асоціації (найпростіші почуття, уявлення, відчуття). У цьому сенсі він також продовжував традиції класиків англійського емпіризму, зокрема Джона Локка, на праці якого Джеймс Мілль не лише посилається у своєму творі, але також подає витяги з них як епіграфи до Вступу [Mill, 1869a, р. 1] та окремих глав [Mill, 1869a, р. 2]. Наприклад,

у главі XI «Віра» Джеймс Мілль говорить про різновиди віри та водночас апелює до відповідних роздумів у відомому «Трактаті про людське розуміння» (1690) Джона Локка [Mill, 1869a, p. 378].

Англійська назва твору «Analysis of the phenomena of the human mind» потребує деяких пояснень, оскільки в ній є термін, який не може бути адекватно перекладений одним словом на інші мови, бо має декілька значень, зокрема й в українській мові, а тому часто перекладається в залежності від контексту його вживання. Цим терміном є англійське слово «mind», яке може бути перекладене як «розум», «ум», «мислення», «думка», «погляд», «пам'ять», «дух» тощо. Тобто всі названі тут слова можуть мати спільні значення, але можуть відрізнятися одне від одного. Оскільки в праці Джеймса Мілля йдеться не лише про «розум», «мислення», «пам'ять» та ін., то, на нашу думку, найбільш адекватним перекладом буде варіант зі словом «дух», тобто: «Аналіз феноменів людського духу». До речі, німці, які вирізняються своєю точністю щодо визначення понять, також перекладають цей термін як «дух» (Geist). Нарешті, Федір Зеленогорський також подає російський переклад вказаного твору з терміном «дух» [Зеленогорский, 1885, с. 137].

Критичній інтерпретації відповідної позиції Джеймса Мілля присвячені роздуми Федора Зеленогорського в його харківській монографії «Нарис розвитку психології від Декарта до теперішнього часу» (1885). На початку своєї роботи він вказує на особливості та важливу роль названої двохтомної праці й наголошує: «Дійсно, небагато творів з психології існує в теперішній час, які б вирізнялися такою ж ясністю, простотою, стислістю, систематичністю, як твір Джеймса Мілля» [Зеленогорский, 1885, с. 147]. У структурному відношенні робота Федора Зеленогорського складається з п'яти глав, кожна з яких присвячена наступним авторам: I. Глава (Декарт, Гоббс, Спіноза), II. Глава (Бекон, Гліссон, Ляйбніц), III. Глава (Локк, Берклі), IV. Глава (Гартлі, Бонне), V. Глава (Т. Браун, Джеймс Мілль, Джон Стюарт Мілль). Відповідні погляди Джеймса Мілля харківський філософ аналізує в останній главі поряд з двома іншими британськими мислителями, звертаючись спочатку до позиції Томаса Брауна, а після цього – до робіт Джона Стюарта Мілля, сина мислителя [Зеленогорский, 1885, с. 147–178].

Після короткого оглядового аналізу перших двох глав роботи «Аналіз феноменів людського духу», які присвячені питанням відчуттів та ідей, Федір Зеленогорський пише: «Немає сумніву, що III глава “Про асоціації ідей” – найважливіша у творі Джеймса Мілля. Вона складена переважно під впливом твору Гартлі; але опрацьована більш систематичніше та краще, ніж це ми бачимо у Гартлі» [Зеленогорский, 1885, с. 153]. Тут йшлося про засновника асоціативної психології, відомого англійського філософа та психолога Давида Гартлі (David Hartley, 1705–1757), який побудував своє дослідження «Про людину» (1749) на основі поєднання вчення Ісаака Ньютона про вібрації та теорії Джона Локка про асоціації [Зеленогорский, 1885, с. 91].

У названому контексті Федір Зеленогорський детальніше зупиняється на аналізі третьої глави праці шотландського мислителя. Водночас він вказує, що «... Д. Мілль визначає два порядки відчуттів – *синхронний* та *послідовний*. Також ідеї бувають або синхронні, або послідовні. Якщо відчуття синхронні, то й ідеї, котрі їм відповідають, також є синхронними, хоча й не обов'язково, щоб порядок ідей був таким самим, який є у відчуттях; якщо відчуття послідовні, то й ідеї, котрі їм відповідають, також є послідовними» [Зеленогорский, 1885, с. 153]. Така класифікація відчуттів впливає на різновиди асоціацій, які в залежності від цього бувають або сукупні (нерозрізнені), або нерозривні. Крім того, тут харківський філософ порівнює погляди Джеймса Мілля щодо асоціації ідей з позиціями інших представників емпіричної школи, зокрема Гартлі [Зеленогорский, 1885, с. 156].

Глава V «Свідомість» (Consciousness) є найбільш філософською у праці Джеймса Мілля [Mill, 1869b, p. 223–232]. Тут він апелює до позицій Джона Локка та Давида Юма, а також критикує представника «філософії здорового глузду» Томаса Ріда за те, що цей назвав свідомість «окремою здібністю» (a separate faculty) [Mill, 1869b, p. 226]. Натомість

Джеймс Мілль ототожнював свідомість з відповідними почуттями. У цьому відношенні Федір Зеленогорський так інтерпретує його позицію: «Відчувати, згадувати, робити умовивід, вірити, судити – це теж саме, що й усвідомлювати, що я відчуваю, згадую, роблю умовивід, вірю, виказую судження тощо» [Зеленогорський, 1885, с. 157]. Цікаво, що харківський філософ тут не виказує ніякої критики до такого емпіричного підходу Джеймса Мілля щодо трактування свідомості й не згадує інших мислителів, котрі мали протилежні думки стосовно цього питання (зокрема Кант, Фіхте, Гегель).

Особливу увагу Федора Зеленогорського викликала глава XXIV під назвою «Воля» (The Will) із другого тому роботи «Аналіз феноменів людського духу» (1869) Джеймса Мілля [Mill, 1869b, pp. 327–395]. Тут шотландський автор спочатку вказує на те, що всі дії людини можна розподілити на дві різновиди: 1) дії її тіла (the actions of his body) і дії її духу (the actions of his mind) [Mill, 1869b, p. 329]. Далі він більш детально зупиняється на аналізі дій тіла людини, які переважно пов'язані з роботою м'язів різних людських органів. Зі свого боку робота м'язів пов'язана з впливом певних асоціацій, наслідком чого є виникнення мотивів. Мотиви можуть залишатися просто мотивами, або ж втілюватися; в такому разі втілені мотиви називаються волею [Mill, 1869b, p. 353]. У цьому контексті Федір Зеленогорський погоджувався з роздумами шотландського мислителя та наводив такий висновок: «Вся глава “Про волю”, зміст якої нами переданий вище, слугує безперервним доказом дії закону причинності в площині психічних явищ» [Зеленогорський, 1885, с. 178]. Саме закон причинності, на думку харківського професора, є ключовим у позиції Джеймса Мілля.

Після загальної інтерпретації психологічної позиції Джеймса Мілля харківський філософ ще раз наголошує: «У попередній психологічній літературі ми не знаємо твору, в якому б так ґрунтовно, строго науково, таким кропітким аналізом у площині психічних явищ була б розкрита дія закону причинності, як то зроблено в трактаті Мілля. До Мілля захисники так званої філософської необхідності вважали за необхідне доводити дію вказаного закону в площині психічних явищ; Міллю немає необхідності апелювати до доказів; вона стає очевидною сама по собі, як тільки-но аналіз доведений до кінця» [Зеленогорський, 1885, с. 177]. Тут слід вказати, що під «захисниками філософської необхідності» Федір Зеленогорський має на увазі насамперед Декарта та Спінозу, критичному розгляду позицій яких були присвячені інші його роботи, зокрема й вище згадана докторська дисертація.

На завершення своїх роздумів щодо позиції Джеймса Мілля харківський філософ вказує на важливу роль його твору для пізніших авторів та їх робіт, зокрема й щодо дії закону причинності. Водночас Федір Зеленогорський наголошує, що «... психологічний аналіз Мілля, який так переконливо розкрив дію закону причинності в площині психічних явищ, надав можливість наступним психологам емпіричної школи направити вирішення питання “Про вільну волю” на більш вірний науковий шлях. Це ми бачимо вже у Джона Стюарта Мілля; особливо ж вдало це було зроблено Беном» [Зеленогорський, 1885, с. 178]. Тут йдеться про відомого шотландського філософа та психолога Олександра Бена (Alexander Bain, 1818–1903), який не лише був автором названої біографії [Bain, 1882], але й у своїх творах удосконалював традиції асоціативної психології.

Як *висновок* слід сказати таке. По-перше, на прикладі творчості Федора Зеленогорського в останній третині 19-го століття відбулося зміщення домінування попередньої традиції Харківської університетської філософії – від німецької класики (Кант, Фіхте, Шеллінг, Шад, Гегель) до шотландсько-англійської емпіричної традиції (Гоббс, Локк, Джеймс Мілль). По-друге, важливу роль в цьому відіграла робота «Нарис розвитку психології від Декарта до теперішнього часу» (1885) Федора Зеленогорського, який у ній вперше в Україні та тодішній Російській імперії критично розглянув філософські та психологічні погляди Джеймса Мілля. По-третє, також як заслугу Федору Зеленогорському слід поставити його перші переклади окремих витягів з вказаної праці «Аналіз феноменів людського духу» Джеймса Мілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Абашнік В. О. Логіка і психологія між Лейпцигом і Харковом: Моріц Дробіш (1802–1896) і Федір Зеленогорський (1839–1908). *Людина, суспільство, комунікативні технології. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 26–27 червня 2019 р.* Харків – Лиман, 2019. С. 30–33.

Абашнік В. А. Ф. А. Зеленогорський (1839–1908) и философия в Харькове. *Гілея: науковий вісник*. 2012. Вип. 58. № 3. С. 440–444.

Абашнік В. А. Философские влияния Ф. А. Зеленогорского на Александра Богданова (Малиновского, 1873–1928). *Філософія спілкування: філософія, психологія, соціальна комунікація. Науково-практичний журнал*. Харків: ХНТУСГ імені П. Василенка. 2016. № 9. С. 156–159.

Зеленогорський Ф. А. Очерк развития психологии с Декарта до настоящего времени. Харьков: Университетская типография, 1885. IV, 193 с.

Стоюхина Н. Ю., Костригин А. А. К 180-летию Федора Александровича Зеленогорского – философа, историка психологии и педагога. *Труды Нижегородской духовной семинарии*. 2018. С. 135–161.

Туган-Барановский М. И. Д. С. Милль: Его жизнь и учено-литературная деятельность: Биографический очерк М. Туган-Барановского. СПб.: тип. «Общественная польза», 1892. 88 с.

Abaschnik V. O. Leibniz-Rezeption in der Ukraine im 18. und 19. Jahrhundert. *Nil sine ratione. Mensch, Natur und Technik im Wirken von G. W. Leibniz. VII. Internationaler Leibniz-Kongress. Berlin, 10.–15. September 2001. Vorträge in 3 Teilen hg. von Hans Poser u.a.* Berlin: Druckhaus Berlin-Mitte, 2001. Teil 1. S. 1–8.

Abashnik V. A. Jakob, Ludwig Heinrich von (1759–1827). *The Bloomsbury dictionary of eighteenth-century German philosophers* / ed. by H. F. Klemme and M. Kuehn. London; Oxford; New York; New Delhi; Sydney: Bloomsbury Academic, 2016. pp. 389–391. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781474255998-0286>.

Bain A. James Mill, A Biography. London: Logmans, Green & Co., 1882. XXXII, 466 p. DOI: <https://doi.org/10.1037/12744-000>.

Burston W. H. James Mill on education. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. VII, 204 p.

Loizides A. James Mill's Utilitarian Logic and Politics. Milton: Routledge, 2019. 255 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429059360>.

McInerney D. James Mill and the Despotism of Philosophy: Reading “The history of British India”. London: Routledge, 2008. 176 p.

Mill J. Analysis of the Phenomena of the Human Mind: Vol. I. London: Baldwin and Cradock, 1829. IV, 320 p.

Mill J. Analysis of the Phenomena of the Human Mind: Vol. II. London: Baldwin and Cradock, 1829. IV, 312 p. DOI: <https://doi.org/10.1037/12027-000>.

Mill J. Analysis of the Phenomena of the Human Mind: Vol. I. A New Edition with Notes Illustrative and Critical by Alexander Bain, Andrew Findlater and George Grote / Edited with Additional Notes by John Stuart Mill. London: Longmans Green Reader and Dyer, 1869. XXIV, 453 p. DOI: <https://doi.org/10.1037/14131-000>.

Mill J. Analysis of the Phenomena of the Human Mind: Vol. II. A New Edition with Notes Illustrative and Critical by Alexander Bain, Andrew Findlater and George Grote / Edited with Additional Notes by John Stuart Mill. London: Longmans Green Reader and Dyer, 1869. VI, 403 p. DOI: <https://doi.org/10.1037/14131-000>.

Mill J. The Principles of Toleration. London: H. Hooper, 1837. IV, 44 p.

Stephen L. Mill, James (1773–1836). *Dictionary of National Biography* / Ed. Sidney Lee. 1894. № 37. pp. 382–388.

Абашнік Володимир Олексійович

доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 6, Харків, 61022

E-mail: abaschnik@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2584-5929>

Стаття надійшла до редакції: 04.05.2020

Схвалено до друку: 05.06.2020

**PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY OF JAMES MILL (1773–1836)
IN THE INTERPRETATION OF FEDOR ZELENOGORSKII (1839–1908)**

Abashnik Volodymyr O.

DSc in Philosophy, Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad

V. N. Karazin Kharkiv National University

6, Svobody sqr., 61022, Kharkiv, Ukraine

E-mail: abaschnik@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2584-5929>

ABSTRACT

In the article a little-studied question of the critical interpretation of the philosophical and psychological position of the representative of Scotland tradition James Mill (1773–1836) in the university philosophy, especially in the work of Kharkiv Professor Fedor Zelenogorskii (1839–1908) is presented. At first, the main periods of scientific and creative career of Fedor Zelenogorskii, including his studying at the Kazan Clerical Academy (1862–1864) and the historical-philosophical faculty at the Kazan University (1864–1868) are considered. Then his scientific internship from 1871 till 1873 in Germany and Switzerland is emphasized. During that period, he attended lectures of such famous Professors as Moritz Drobisch (Leipzig), Eduard Zeller (Heidelberg), Friedrich Albert Lange (Zurich, and Marburg), who was the author of the work “Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart” (1866). Then the features of the teaching and the publications of Fedor Zelenogorskii in his “Kharkiv period” (1874–1908) are pointed out, during which he was, at first, private docent, then extraordinary and ordinary professor of philosophy. Fedor Zelenogorskii’s works at this time comprise three areas: 1) Antique philosophy (Socrates, Plato, Aristotle, Aristippus of Cyrene); 2) works in the history of philosophy, for instance, Kharkiv university philosophy and Ukrainian philosophy (J. B. Schad, A. I. Dudrovich, M. N. Protopopov, G. S. Skovoroda, at al.); 3) logic, psychology and pedagogic. In the last group, his doctoral monograph “On mathematical, metaphysical, inductive and critical research and proof methods” (1877) was of great importance. Fedor Zelenogorskii’s very important work was his monograph “Essay of Development of Psychology from Descartes to our Time” (Kharkiv, 1885). The positions of well-known philosophers (Descartes, Hobbes, Spinoza, Berkley, Leibniz, Locke, and John Stewart Mill) and less-known thinkers (Glisson, Bonnet, and James Mill) were here analyzed. Fedor Zelenogorskii’s critical interpretation of the psychological viewpoint of James Mill in his two volumes work “Analysis of the phenomena of the human mind” (1829, 1869) occupies an important place in this analysis. According to him, Chapter III. “The Association of Ideas” of James Mill’s work played a key role. James Mill appears here as a representative of associative psychology (David Hartley, Thomas Brown, J. F. Herbart, John Stewart Mill). The Kharkiv philosopher gave credit to James Mill for his contribution to the development of the causal law in Chapter “XXIV. The Will” of this work. In turn, Fedor Zelenogorskii’s important achievement was the popularization of the ideas of the Scotland philosopher and psychologist James Mill, in particular, because of his translation of extracts from the work “Analysis of the phenomena of the human mind”.

Keywords: Fedor Zelenogorskii, Kharkiv university philosophy, James Mill, philosophy, psychology, utilitarianism.

REFERENCES

- Abaschnik, V. O. (2001). Leibniz-Rezeption in der Ukraine im 18. und 19. Jahrhundert. In *Nihil sine ratione. Mensch, Natur und Technik im Wirken von G. W. Leibniz. VII. Internationaler Leibniz-Kongress. Berlin, 10–15. September 2001. Vorträge in 3 Teilen* hg. von Hans Poser u.a. (Teil 1, pp. 1–8). Berlin: Druckhaus Berlin–Mitte. (In German).
- Abashnik, V. A. (2016). Jakob, Ludwig Heinrich von (1759–1827). In H. F. Klemme & M. Kuehn (Eds.), *The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers* (pp. 389–391). London; Oxford; New York; New Delhi; Sydney: Bloomsbury Academic. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781474255998-0286>.
- Abashnik, V. A. (2012). F. A. Zelenogorskii (1839–1908) and Philosophy in Kharkiv. *Gileya: scientific herald*, 58 (3), 440–444. (In Russian).
- Abashnik, V. A. (2016). F. A. Zelenogorskii's Philosophical Influences on Alexander Bogdanov (Malinovskii, 1873–1928). *Philosophy of Communication: Philosophy, Psychology, Social Communication. Scientific-Practical Journal*, 9, 156–159. (In Russian).
- Abashnik, V. A. (2019). Logic and Psychology between Leipzig and Kharkiv: Moritz Drobisch (1802–1896) and Fedir Zelenogorskii (1839–1908). *Human, Society, Communication Technologies. Proceedings of the VII International Scientific-practical Conference, June, 26–27* (pp. 30–33). Kharkiv–Liman. (In Ukrainian).
- Bain, A. (1882). *James Mill, A Biography*. London: Logmans, Green & Co. DOI: <https://doi.org/10.1037/12744-000>.
- Burston, W. H. (2010). *James Mill on Education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Loizides, A. (2019). *James Mill's Utilitarian Logic and Politics*. Milton: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429059360>.
- McInerney, D. (2008). *James Mill and the Despotism of Philosophy: Reading "The history of British India"*. London: Routledge.
- Mill, J. (1829a). *Analysis of the Phenomena of the Human Mind: Vol. I*. London: Baldwin and Cradock.
- Mill, J. (1829b). *Analysis of the Phenomena of the Human Mind: Vol. II*. London: Baldwin and Cradock. DOI: <https://doi.org/10.1037/12027-000>.
- Mill, J. (1837). *The Principles of Toleration*. London: H. Hooper.
- Mill, J. (1869a). *Analysis of the Phenomena of the Human Mind: Vol. I*. A New Edition with Notes Illustrative and Critical by A. Bain, A. Findlater & G. Grote. Edited with Additional Notes by J. S. Mill. London: Longmans Green Reader and Dyer. DOI: <https://doi.org/10.1037/14131-000>.
- Mill, J. (1869b). *Analysis of the Phenomena of the Human Mind: Vol. II*. A New Edition with Notes Illustrative and Critical by A. Bain, A. Findlater & G. Grote. Edited with Additional Notes by J. S. Mill. London: Longmans Green Reader and Dyer. DOI: <https://doi.org/10.1037/14131-000>.
- Stephen, L. (1894). Mill, James (1773–1836). In S. Lee (Ed.), *Dictionary of National Biography* (No 37, pp. 382–388). London: Smith, Elder & Co.
- Stoyukhina, N. Yu., & Kostrigin, A. A. (2018). In Commemoration of the 180th Anniversary of Fedor Aleksandrovich Zelenogorskii: Philosopher, Historian of Psychology and Pedagogue. *Trudy Nizhegorodskoi Dukhovnoi Seminarii – Proceedings of Theological Seminary of Nizhnii Novgorod* (pp. 135–161). (In Russian).
- Tugan-Baranovskii, M. I. (1892). *J. S. Mill: His Life and Scientific-Literary Work. A Biographical Essay by M. Tugan-Baranovskii*. Saint-Petersburg: Obshchestvennaia Polza Press. (In Russian).
- Zelenogorskii, F. A. (1885). *Essay of Development of Psychology from Descartes to our Time*. Kharkiv: University Press. (In Russian).

Article arrived: 04.05.2020

Accepted: 05.06.2020